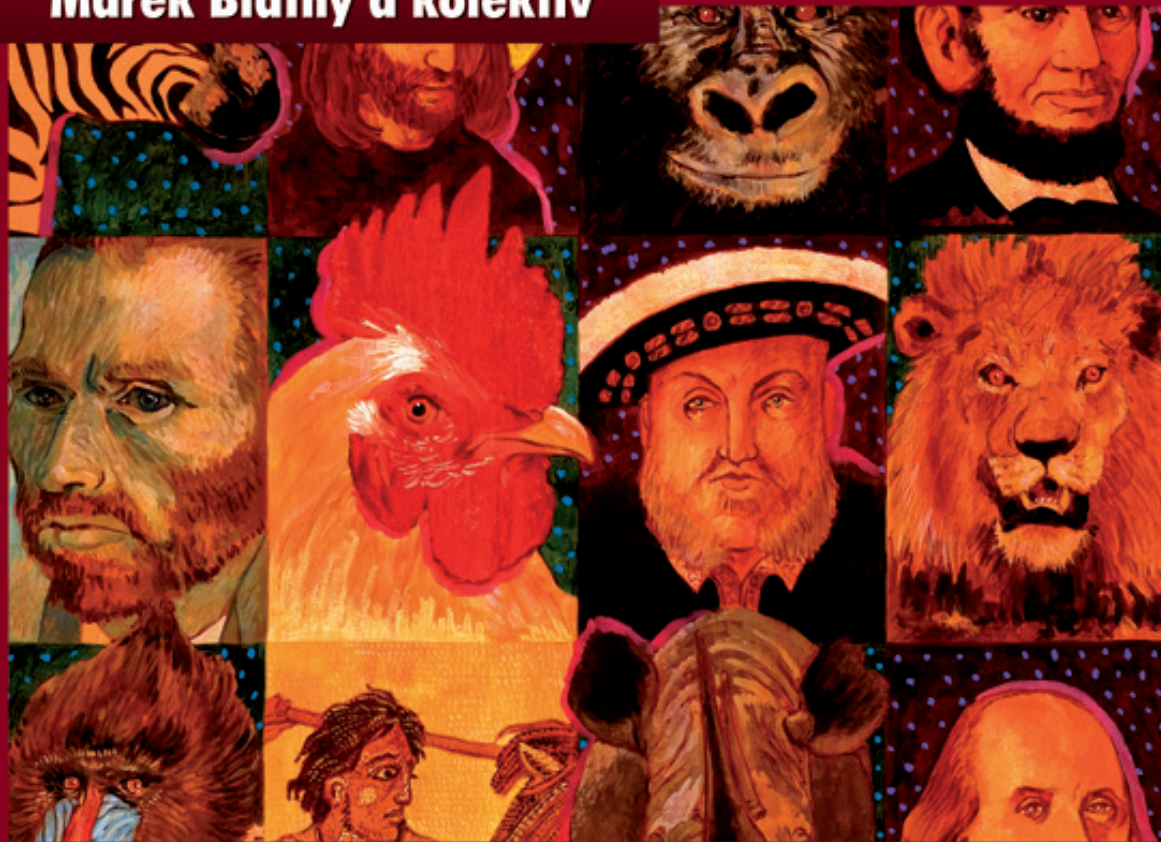

Marek Blatný a kolektiv

PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Hlavní témata, současné přístupy

GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Marek Blatný a kolektiv

PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Hlavní témata, současné přístupy

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400

www.grada.cz

jako svou 4161. publikaci

**Kniha vznikla jako součást výzkumného záměru
Psychologického ústavu AV ČR, v. v. i. (reg. číslo: AV0Z70250504).**

Kapitola 8. Osobní pohoda byla původně publikována v knize:
Hrdlička, M., Kuric, J., Blatný, M. (2006). Krize středního věku:
úskalí a šance. Praha: Portál. ISBN 80-7367-168-9.

Spoluautoři:

PhDr. Martina Hřebíčková, Dr., DSc.

Mgr. Katarína Millová

prof. PhDr. Alena Plháková, CSc.

prof. PhDr. Pavel Říčan, CSc.

PhDr. Alena Slezáčková, Ph.D.

prof. PaedDr. Iva Stuchlíková, CSc.

Recenzovali:

prof. PhDr. Mojmír Svoboda, CSc.

doc. Mgr. Peter Halama, Ph.D.

Odborná redaktorka Mgr. Veronika Sobotková, Ph.D.

Odpovědná redaktorka Drahuše Mašková

Sazba a zlom Antonín Plicka

Zpracování obálky Radek Krédl

Počet stran 304

Vydání 1., 2010

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

© Grada Publishing, a.s., 2010

Cover Photo © fotobanka allphoto

ISBN 978-80-247-3434-7 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-7519-7 (elektronická verze ve formátu PDF)

© Grada Publishing, a.s. 2012

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
1. 100 LET VÝZKUMU OSOBNOSTI V PSYCHOLOGII (Marek Blatný)	11
1.1 Vznik psychologie osobnosti jako samostatné disciplíny	11
1.2 Dvě oblasti zájmu psychologie osobnosti	12
1.3 Psychologické chápání pojmu osobnost	12
1.4 Hlavní témata psychologie osobnosti	13
1.4.1 Biologická báze osobnosti – temperament	13
1.4.2 Rysy osobnosti	14
1.4.3 Motivace	14
1.4.4 Inteligence	16
1.4.5 Kognitivní stránka osobnosti – sebepojetí	16
1.4.6 Utváření a vývoj osobnosti	17
1.4.7 Lidské ctnosti a silné stránky charakteru	18
1.5 Perspektivy psychologie osobnosti	19
2. MODERNÍ TEORIE TEMPERAMENTU (Marek Blatný)	21
2.1 Moderní historie výzkumu temperamentu	21
2.2 Definice temperamentu	23
2.3 Kritéria rozdělení temperamentových teorií	24
2.4 Teorie vycházející z výzkumu dětské populace	25
2.4.1 Teorie Thomase a Chessové a jejich pojem „goodness of fit“	25
2.4.2 EAS teorie Busse a Plomina	27
2.4.3 Emoční teorie dětského temperamentu Goldsmitha a Camposa	28
2.4.4 Kaganovo pojetí inhibovaného a neinhibovaného temperamentu	29
2.5 Teorie vycházející z výzkumu dospělé populace	30
2.5.1 Něhylicynova teorie temperamentu	30
2.5.2 Merlinova teorie temperamentu	30
2.5.3 PEN teorie H. J. Eysencka	32
2.5.4 Grayova neuropsychologická teorie temperamentu	33
2.5.5 Strelauova regulační teorie temperamentu	35
2.5.6 Zuckermanův koncept „hledání vzruchu“ (sensation seeking)	37
2.5.7 Cloningerův neurobiologický model temperamentu	37
2.6 Závěr	40
3. NOVÉ PŘÍSTUPY KE ZKOUMÁNÍ RYSŮ: PĚTIFAKTOROVÝ MODEL OSOBNOSTI (Martina Hřebíčková)	43
3.1 Vymezení vlastností osobnosti	43
3.2 Lexikální (taxonomické) výzkumy pětifaktorové struktury popisu osobnosti	44
3.2.1 Pětifaktorový model (popisu) osobnosti	45
3.2.2 Historie pětifaktorového modelu popisu osobnosti v lexikálních studiích	45
3.2.3 Postup lexikálních výzkumů vlastností osobnosti na příkladu české lexikální studie ...	46

3.2.4	Obsah pěti obecných charakteristik osobnosti	48
3.2.5	Srovnání pětifaktorových struktur v různých jazycích	50
3.2.6	Šestifaktorová a sedmifaktorová struktura	50
3.2.7	Zhodnocení lexikálního přístupu k pětifaktorovému modelu	52
3.3	Dispoziční (dotazníkový) přístup zkoumání pětifaktorové struktury osobnosti	52
3.3.1	NEO inventáře	53
3.3.2	Vývojové trendy pěti dimenzí osobnosti	55
3.3.3	Rodové odlišnosti pěti dimenzí osobnosti	57
3.3.4	Mezikulturní psychologie rysů	57
3.3.5	Pětifaktorová teorie osobnosti	58
3.3.6	Srovnání lexikálního a dispozičního přístupu k pětifaktorovému modelu	62
3.4	Uplatnění pětifaktorového modelu osobnosti	63
3.4.1	Použití v klinické psychologii a psychiatrii	63
3.4.2	Behaviorální lékařství a psychologie zdraví	64
3.4.3	Další využití při výběru profese, v pracovní, podnikové a organizační psychologii ...	65
3.4.4	Uplatnění v pedagogické praxi a pedagogicko-psychologických výzkumech	66
3.5	Zhodnocení omezení a přínosů pětifaktorového modelu osobnosti	69
4.	INTELIGENCE (Alena Plháková)	71
4.1	Definice inteligence	71
4.2	Měření inteligence	73
4.2.1	Testy inteligence	76
4.2.2	Hodnocení testů inteligence	77
4.3	Faktorově-analytické modely inteligence	79
4.4	Kognitivní modely inteligence	81
4.4.1	Jednoduché procesy zpracování informací ve vztahu k inteligenci	81
4.4.2	Kognitivní komponenty	82
4.5	Kontextové modely: inteligence jako kulturní invence	84
4.5.1	Kontextový přístup k intelektovému vývoji	86
4.5.2	Vliv kulturních modelů na vytváření testů inteligence	87
4.5.3	Hodnocení kontextových modelů inteligence	88
4.6	Systémové modely inteligence	88
4.6.1	Gardnerova teorie rozmanitých inteligencí	89
4.6.2	Hodnocení teorie rozmanitých inteligencí	91
4.6.3	Sternbergova triarchická teorie inteligence	92
4.6.4	Hodnocení systémových modelů inteligence	95
4.7	Další typy inteligence	95
4.7.1	Praktická inteligence	95
4.7.2	Sociální inteligence	97
4.7.3	Emoční inteligence	99
4.8	Kontroverze dědičnost versus prostředí	102
4.9	Závěr	104
5.	SEBEPOJETÍ Z POHLEDU SOCIÁLNĚ-KOGNITIVNÍ PSYCHOLOGIE (Marek Blatný)	105
5.1	Úvod	105
5.2	Sociálně-kognitivní psychologie: historie a současný status	106
5.3	Definice sebepojetí	107
5.4	Historické kořeny současného výzkumu sebepojetí	109
5.4.1	William James	109
5.4.2	Symboličtí interakcionisté	110

5.5	Současný pohled na sebepojetí	111
5.5.1	<i>Multifacetové sebepojetí</i>	112
5.5.2	<i>Hierarchické sebepojetí</i>	112
5.5.3	<i>Dynamické sebepojetí</i>	112
5.5.4	<i>Sebepojetí jako Jáský systém</i>	113
5.6	Psychologická konceptualizace Já jako subjektu činnosti	113
5.6.1	<i>Psychologická konceptualizace činného Já: úroveň kognice</i>	113
5.6.2	<i>Psychologická konceptualizace činného Já: úroveň motivace</i>	116
5.7	Kognitivní aspekt Já	118
5.7.1	<i>Obsah sebepojetí</i>	118
5.7.2	<i>Struktura sebepojetí</i>	119
5.7.3	<i>Typy reprezentací Já</i>	120
5.7.4	<i>Kognitivní aspekty charakterizující sebepojetí jako celek</i>	123
5.7.5	<i>Diferencované, avšak jediné Já</i>	123
5.8	Emoční aspekt Já	124
5.8.1	<i>Mentální reprezentace emočního vztahu k sobě: sebehodnocení</i>	125
5.8.2	<i>Zdroje sebehodnocení</i>	126
5.8.3	<i>Aspekty sebehodnocení</i>	128
5.8.4	<i>Dimenzionalita globálního sebehodnocení</i>	129
5.9	Konativní aspekt Já (seberegulace)	129
5.9.1	<i>M. Snyder: sebumonitorování</i>	130
5.9.2	<i>Kontrolní model seberegulace Carvera a Scheiera</i>	130
5.9.3	<i>Teorie diskrepancí v sebepojetí (teorie osobních vodítek) E. T. Higginse</i>	131
5.9.4	<i>Sociálně kognitivní pojetí seberegulace A. Bandury</i>	132
5.10	Metody výzkumu sebepojetí	133
5.11	Perspektivy výzkumu: od diferenciacie k integraci	136
6.	MOTIVACE A OSOBNOST (Iva Stuchlíková)	137
6.1	Úvod	137
6.1.1	<i>Hlavní témata motivační psychologie</i>	137
6.1.2	<i>Motiv jako stav a rys</i>	138
6.1.3	<i>K pojmu motivace</i>	139
6.1.4	<i>Klasifikace motivů</i>	139
6.1.5	<i>Vztah motivace k dalším psychickým procesům</i>	140
6.1.6	<i>Motivace jako proces</i>	140
6.2	Motivační systém osobnosti	142
6.2.1	<i>Implicitní motivy</i>	142
6.2.2	<i>Velká trojka motivů</i>	143
6.2.3	<i>Explicitní motivační systém</i>	150
6.2.4	<i>Vztahy implicitní-explicitní motivace</i>	153
6.3	Motivace jako funkce kognitivního systému – vybrané otázky	155
6.3.1	<i>Motivace jako funkce očekávání úspěchu a incentivní hodnoty cíle</i>	155
6.3.2	<i>Formování intence – cílová a implementační intence</i>	155
6.3.3	<i>Cyklus vzdávání se cíle (incentive disengagement)</i>	158
6.3.4	<i>Atribuční teorie motivace</i>	158
6.3.5	<i>Teorie sebedeterminace</i>	160
6.3.6	<i>Kompetence a motivace</i>	164
7.	TEORIE CELOŽIVOTNÍHO VÝVOJE (Katarína Millová)	167
7.1	Úvod	167
7.2	Klasické teorie celoživotního vývoje	167

7.2.1 Sigmund Freud: teorie psychosexuálního vývoje	168
7.2.2 Erik H. Erikson: teorie psychosociálního vývoje	169
7.2.3 Jean Piaget: teorie kognitivního vývoje	172
7.2.4 Robert J. Havighurst: teorie vývojových úkolů	174
7.2.5 Lawrence Kohlberg: teorie morálního vývoje	177
7.2.6 Carol Gilliganová: kritika Kohlbergovy teorie morálního vývoje	179
7.3 Moderní teorie celoživotního vývoje	179
7.3.1 Paul B. Baltes: teorie lifespanového vývoje	180
7.3.2 Jutta Heckhausenová: lifespanová teorie kontroly	183
7.3.3 Glen H. Elder, jr.: teorie celoživotní dráhy	186
7.3.4 Richard M. Lerner: teorie vývojového kontextualismu	188
7.3.5 David Magnusson: holistická interakční teorie jedinec-prostředí	192
7.4 Závěr	195
8. OSOBNÍ POHODA (Marek Blatný)	197
8.1 Úvod	197
8.2 Psychologie osobní pohody, její hlavní znaky	197
8.2.1 Co je osobní pohoda a co ji tvoří	198
8.2.2 Zdroje osobní pohody	199
8.3 Eudaimonický (vs. hédonický) přístup k osobní pohodě	206
8.3.1 Humanistická psychologie a pojem sebeaktualizace	206
8.3.2 Eudaimonické teorie osobní pohody	208
8.4 Vývoj osobní pohody v průběhu života	209
8.5 Podpora a udržování osobní pohody	210
8.6 Závěr	211
9. SILNÉ STRÁNKY CHARAKTERU A CTNOSTI (Alena Slezáčková)	213
9.1 Úvod	213
9.2 Počátky pozitivní psychologie	213
9.3 Charakter – ústřední pojem pozitivní psychologie	214
9.3.1 Východiska a zdroje klasifikace silných stránek charakteru	215
9.3.2 Kritéria pro vymezení silných stránek charakteru	217
9.3.3 VIA (Values in Action) klasifikace silných stránek charakteru a ctností	220
9.3.4 Další současné koncepte silných stránek	222
9.4 Závěr	223
10. SPIRITUALITA V CENTRU STRUKTURY OSOBNOSTI (Pavel Říčan)	225
10.1 Úvod	225
10.2 Definice spirituality a možnosti její operacionalizace	225
10.3 Spiritualita ve struktuře individuálních rozdílů – faktorová analýza	229
10.4 Spiritualita jako komponenta architektury osobnosti	232
10.4.1 Spirituální motivace	233
10.5 Dodatek: Pražský dotazník spirituality	237
O AUTORECH	239
LITERATURA	243
JMENNÝ REJSTŘÍK	285
VĚCNÝ REJSTŘÍK	291
SHRNUTÍ / SUMMARY	301

PŘEDMLUVA

Jako student jsem se ke zkoušce z psychologie osobnosti připravoval z knihy Karla Balcara Úvod do studia psychologie osobnosti. Dodnes ji považuji za jednu z nejlepších učebnic psychologie osobnosti, která kdy byla v Česku, resp. v bývalém Československu, vydána. Mnohokrát jsem se k ní vracel jako k bohatému studijnímu materiálu, a to i v době, kdy jsem už pracoval v Akademii věd. O kvalitě knihy svědčí také to, že byla vyhledávaným zdrojem informací i pro kolegy z jiných oborů, především pro psychiatry.

Vždy jsem si přál jednou napsat podobně kvalitní knihu o osobnosti. Za více než čtvrtstoletí od vydání Balcarovy učebnice se však bohužel situace ve vědě změnila natolik, že již není v silách jediného člověka obsáhnout obor tak rozsáhlý a rozmanitý, jako je psychologie osobnosti. Objem poznatků o každém z témat psychologie osobnosti se za poslední desetiletí zmnohonásobil a běžně se dnes setkáváme s celými monografiemi věnovanými některé dílčí oblasti – temperamentu, sebepojetí či celoživotnímu vývoji člověka.

Oslovil jsem proto přední české odborníky a odbornice na osobnost a společně jsme vytvořili monografii, která pokrývá základní témata psychologie osobnosti: temperament, rysy, inteligenci, sebepojetí, motivaci a vývoj osobnosti. Naší snahou bylo zachytit nejnovější vývoj v oboru. Každá kapitola je uvedena krátkým historickým exkurzem a výčtem poznatků, které jsou v dané oblasti považované za základní. Následuje rozbor a kritické zhodnocení vývoje v dané tematické oblasti. Důraz jsme kladli na vývoj v oboru za posledních 25 let, v období zhruba mezi roky 1980 až 2005. Dá se říct, že naše kniha začíná tam, kde končí učebnice Karla Balcara, která poprvé vyšla v roce 1983.

Velkou pozornost věnujeme v knize i tématům osobní pohody a duchovního rozměru života člověka. Každý z nás si přeje prožít dobrý, plnohodnotný život, proto se domnívám, že témata, jakými jsou osobní pohoda, lidské přednosti a ctnosti (human strenghts) a spiritualita, patří svou podstatou do psychologie osobnosti.

Na závěr bych rád zdůraznil, že kniha není učebnicí a ani nemá ambici být vyčerpávající rukověť („handbook“) psychologie osobnosti. Má charakter spíše monografický a v jednotlivých kapitolách jsou reflektována i osobní témata a zájmy jejich autorů a autorek. Snažili jsme se také vyhnout tomu, abychom do knihy zařazovali poznatky tak čerstvé, že dosud neprošly dostatečným kritickým zhodnocením. Jako editor se domnívám, že monografie má samozřejmě shrnovat poznatky pokud možno aktuální, avšak na druhou stranu již prověřené a přijímané vědeckou obcí.

Osobně mám z knihy radost a přál bych si, aby i pro čtenáře byla nejenom zdrojem vědeckých informací, ale i poutavým čtením a podnětem k zamyšlení o podstatě a zá-
koutích lidské duše.

1. 100 LET VÝZKUMU OSOBNOSTI V PSYCHOLOGII

Marek Blatný

1.1 VZNIK PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI JAKO SAMOSTATNÉ DISCIPLÍNY

Psychologie osobnosti se vydělila jako samostatná disciplína ze sociální psychologie ve 30. letech 20. století. Sociální psychologie byla v té době velmi široce koncipována a zahrnovala témata, která se později osamostatnila jako dílčí psychologické disciplíny. Kromě psychologie osobnosti to byla klinická a vývojová psychologie, psychologie práce a samozřejmě samotná sociální psychologie. Vznik psychologie osobnosti je spojován především se jménem Gordona W. Allporta, který v roce 1937 vydal knihu shrnující tehdejší poznatky o osobnosti *Personality: A Psychological Interpretation*. Na konstituování oboru se dále významně podíleli Henry Murray a Raymond B. Cattell, kteří napsali své vlastní monografie o osobnosti (Murray, 1938; Cattell, 1946).

První přehledovou studii o „osobnosti a charakteru“ zveřejnil Allport již v roce 1921. Řada jím citovaných zdrojů zahrnovala koncept rysů, který měl už tehdy teoretickou dominanci. Allport od počátku poukazoval na rozdílnost pojmů „osobnost“ a „charakter“, které se v té době používaly zaměnitelně. Allport ve shodě s behavioristou Watsonem navrhoval definovat „charakter“ jako „osobnost hodnocenou podle převažujících standardů chování“ (Allport, 1921, s. 443). Zastával stanovisko, že „osobnost“ je více objektivní, vědecký termín. Užívání pojmu osobnost se pak v průběhu 20. století stalo standardem.

V současné době jsme svědky snah o znovuzavedení pojmu charakter do psychologické terminologie. Pojem charakter je v současnosti používán především v rámci pozitivní psychologie (viz dále v této kapitole), své místo však našel i v některých strukturálních teoriích osobnosti. C. R. Cloninger (2003) zformuloval strukturální model osobnosti, kde používá pojmu temperament pro označení dědičných, vývojově stabilních a emočně založených rysů osobnosti, a zavádí pojem charakter, jímž označuje vědomou reflexi sebe a soudy o vlastní osobě a s nimi spojené intencionální (volní) chování.

Postupné utváření psychologie osobnosti jako samostatné disciplíny ale neznamenalo, že by o téma osobnosti nebyl v psychologii zájem. Na počátku 20. století došlo k nárůstu zájmu o osobnost v mnoha disciplínách (nejen psychologických), které navrhovaly různé definice pojmu a různé metody výzkumu. Kromě již zmiňované sociální psychologie to byla abnormální psychologie, psychiatrie a sociologie (Barenbaum, Winter, 2008).

1.2 DVĚ OBLASTI ZÁJMU PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Rozmanitost teoretických a metodologických přístupů přispěla ke vzniku řady témat a kontroverzí, které trvají nebo se periodicky opakují v průběhu celé moderní historie psychologického výzkumu osobnosti. Jde především o rozlišení mezi výzkumem obecných osobnostních dimenzí a procesů, prováděných obvykle se skupinami osob, a výzkumem jednotlivců, který se snaží pochopit tematickou koherenci individuálních životů (Barenbaum, Winter, 2008).

Na počátku 20. století zasáhl zájem o kvantitativní metody i psychologii. Úsilí etablovat psychologii jako vědu se odrazilo především v používání statistických metod analýzy dat. Již ve 20. letech se proto rozvinula debata o relativních přednostech případových studií a statistických metod pro výzkum a poznání osobnosti. Kromě zastánců jednoho či druhého přístupu se od počátku někteří psychologové – jako např. Gordon Allport – zastávali obou přístupů. Barenbaumová a Winter (2008) jako zajímavost uvádějí, že v roce 1930 v Chicagu na katedře sociologie proběhl turnaj v baseballu, kde proti sobě nastoupily týmy „případové studie“ vs. „statistikové“.

Proto již první recenzenti literatury o osobnosti (např. Young, 1928) popsali dva spojené, ale zároveň rozdílné cíle psychologie osobnosti: 1) studium individuálních rozdílů (resp. dimenzí, v rámci nichž se lidé liší), 2) studium individuální osoby jako jedinečného, integrovaného celku. První z cílů spojovali s prací psychologů, druhý s prací psychiatrů, psychoanalytiků a sociologů. Od chvíle, kdy se „oficiálně“ zrodila psychologie osobnosti, byly v kritických analýzách oboru zohledněny oba přístupy, nazývané různě, např. jako „analytický“ vs. „strukturální“, „kvantitativní“ vs. „kvalitativní“, jako základní úkoly psychologie osobnosti (McAdams, 1997). Řada rozdílů mezi těmito přístupy je též zachycena ve Windelbandově (1894/1904) dichotomii mezi *nomotetickým a idiografickým přístupem*. Tento pohled později převzal i G. Allport (1937) a dosud zůstává v psychologii osobnosti životný.

1.3 PSYCHOLOGICKÉ CHÁPÁNÍ POJMU OSOBNOST

V užívání pojmu osobnost existuje v psychologii značná shoda. Pojem osobnost je však natolik obsáhlý, že jej nelze definovat stručným výrokem, a proto se u jednotlivých autorů setkáváme s jeho rozdílným formálním vymezením. Každá definice přitom usiluje o výčet pouze těch nejpodstatnějších znaků, a vyjadřuje tak určitá teoretická východiska a program výzkumu (Balcar, 1983). Nelze tedy říci, že by existovaly lepší nebo horší definice osobnosti, jejich hodnocení se spíše odvíjí od jejich užitečnosti pro teorii a výzkum osobnosti.

Pro ilustraci uvádíme dvě definice osobnosti, které se pokoušejí o co nejširší vymezení pojmu. Podle Gordona Allporta (1961) je osobnost „dynamická organizace psychofyzických systémů uvnitř individua, která determinuje jeho jedinečné přizpůsobení k jeho prostředí“. Ze současných autorů např. L. A. Pervin (1996) definuje osobnost jako „ty charakteristiky člověka, které jsou podkladem konzistentních vzorců chování, přičemž těmito charakteristikami rozumí myšlenky, city a pozorovatelné (navenek vyjádřené) chování“.

1.4 HLAVNÍ TÉMATA PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

V průběhu 40. let 20. století byly etablovány základní pojmy a otázky psychologie osobnosti. Hlavním konceptem se staly rysy osobnosti (G. Allport, R. B. Cattell), význam byl ale přikládán i motivům (H. Murray). Preferovanými metodami výzkumu se staly posuzovací škály a dotazníky. Po II. světové válce dochází k rozkvětu psychologie osobnosti. Pro teorii a výzkum v psychologii osobnosti ve 20. století je typická především specializace – v poválečné éře psychologové přesunuli svůj zájem od vytváření velkých teorií zaměřených na popis a výklad osobnosti jako celku k rozpracování specifických prvků osobnosti (McAdams, 1997; Barenbaum, Winter, 2008).

K základním tématům psychologie osobnosti v současné době patří: biologická báze osobnosti (temperament), rysy, motivy, kognice (self) a utváření a vývoj osobnosti. Je česko-slovenskou tradicí řadit do psychologie osobnosti i téma inteligence. Kapitulu o inteligenci obsahuje např. *Úvod do psychologie osobnosti* Karla Balcara (1983), avšak i v zahraničních monografiích se začínají objevovat témata jako kreativita či geniální osobnosti (John, Robins, Pervin, 2008).

1.4.1 BIOLOGICKÁ BÁZE OSOBNOSTI – TEMPERAMENT

Zájem o vztah mezi osobnostními vlastnostmi a biologickou výbavou organismu se datuje už do dob antiky. Nejstarší známou teorii temperamentu, v literatuře nazývanou humorální, vytvořil řecký lékař Hippokrates (460–377 př. n. l.) a do systému ji uvedl Galenos (129–199). Jejich teorie dala vzniknout dosud obecně používaným pojmům sangvinik, choleric, flegmatik a melancholik pro označení jednotlivých temperamentových typů a podala také jejich popis. „Fyziologické“ vysvětlení podstaty temperamentu podle převahy některé z tělních tekutin je sice ve světle dnešních poznatků překonané, její hlavní přínos (a v jistém ohledu jedinečnost) je však třeba spatřovat v něčem jiném, a to v samotné typologii lidí na základě individuálních rozdílů v chování. Nejenže rozdělování lidí do typů zůstalo jedním z hlavních metodologických nástrojů psychologie, a to jak teoretické, tak klinické, ale i typy vytvořené Galénem a Hippokratem jsou pro svou výstižnost používány v psychologii i v současnosti.

Na spojitost mezi osobností a biologickými faktory poukazovali už první teoretici osobnosti. Sigmund Freud viděl hlavní hybné síly lidského chování v biologických potřebách organismu, v pudech, a také Henry Murray chápal potřeby jako fyzikálně-chemické síly. Gordon Allport předpokládal biologické zakotvení rysů osobnosti, které definoval jako neuropsychické systémy, které jsou podkladem konzistentních vzorců chování.

Studium temperamentu je především součástí evropské výzkumné tradice. Známe jsou zejména práce H. J. Eysencka, který se zabýval vztahem mezi osobnostními rysy extraverte a neuroticismu a individuálními rozdíly v činnosti nervového systému. V posledních desetiletích biologické přístupy k osobnosti zakotvily i v americké psychologii a staly se pevnou součástí uvažování o osobnosti (Funder, 2001; Barenbaum, Winter, 2008). Vznikl nový obor psychologie, behaviorální genetika, která zkoumá roli genetických faktorů v chování živočichů, včetně člověka, či nový směr, evoluční psychologie, která vysvětluje psychologické proměnné – jako je paměť, percepce či řeč – jako adaptace v evolučně biologickém smyslu slova, tzn. jako funkční produkty přírodního nebo sexuálního výběru.

Současné uvažování o osobnosti vychází ze závěru, že stabilní individuální rozdíly v osobnosti jsou do značné míry biologicky zakotveny.

1.4.2 RYSY OSOBNOSTI

Pojem rys osobnosti je používán pro denotaci konzistentních vzorců chování. Např. Wollman (1973) definuje rys osobnosti jako vrozenou nebo získanou charakteristiku, která je konzistentní, perzistentní a stabilní. Je to cokoliv, čím se jedna osoba liší od druhé, a často může být reprezentován lineární dimenzí. Pervin (1996) definuje rysy osobnosti jako široké dispozice chovat se určitým způsobem, které jsou hierarchicky organizovány od specifických odpovědí až k obecným stylům psychologického fungování.

Výzkum rysů v průběhu 20. století se zabýval především počtem, podstatou a organizací základních rysů osobnosti. Při výzkumu rysů byly uplatňovány tři hlavní strategie (Barenbaum, Winter, 2008): faktorová analýza, vyvozování konstruktů a typologií na základě racionální nebo teoretické úvahy a idiografický přístup. Pravděpodobně nejpůvodnější je faktorová analýza, statistická metoda umožňující identifikaci struktury dat. Byla a je využívána v rámci nomotetického přístupu k osobnosti, který se snaží odhalit a popsat obecnou strukturu rysů společných pro všechny lidi. Další strategií jsou racionálně a teoreticky odvozené konstrukty a typologie, jakou je např. typologie Myersové a Briggsové (Myers, 1962). Poslední používanou strategií je idiografický přístup, který zastával např. G. Allport. Idiografický přístup odmítá hledat obecnou strukturu rysů a místo toho se zabývá individuální organizací rysů u jednotlivých lidí.

Pokud jde o faktorově analytické studie rysů, které nejvíc ovlivnily teorii rysů osobnosti ve 20. století, jejich počátek je spojen s pracemi R. B. Cattella, který ve 40. letech pomocí této metody redukoval Allportův a Odbertův (1936) seznam 4 500 osobnostně relevantních slov v angličtině. Cattell faktorovou analýzou odvodil dvanáct šikmých faktorů (Cattell, 1945 a, b), které se staly základem jeho teorie osobnosti i nástrojem jejího měření.

Výměna názorů mezi kritiky faktorově analytického přístupu (Allport, Odbert, 1936) a jeho zastánci (Guilford, 1936) anticipovala současné debaty ohledně počtu faktorů dostatečném pro popis osobnosti (Barenbaum, Winter, 2008). Od 90. let 20. století dosáhli psychologové pracovního konsensu, že oblast rysů může být na nejširší a nejabstraktnější úrovni popsána pomocí 5 ortogonálních faktorů – extroverze, neuroticismu, svědomitosti, přívětivosti a otevřenosti novým zkušenostem. Tato struktura osobnosti je označována jako pětifaktorový model osobnosti, který v posledním desetiletí získal status teorie. Zkráceně bývá označována jako „Big Five“. Nicméně H. J. Eysenck a jeho následovníci obhajovali tři faktory (extroverzi, neuroticismus a psychoticismus) jako dostatečné pro popis a výklad osobnosti. Eysenckova teorie je proto v narážce na „Big Five“ někdy označována jako Giant Three.

Současný výzkum rysů osobnosti se zabývá zejména otázkami jejich stability a změn v průběhu celoživotního vývoje.

1.4.3 MOTIVACE

Konstrukt motivu je založen na postulátu, že většina lidského chování je zaměřena k určitému cíli, přičemž lidé své chování inteligentně mění tak, aby cíle dosáhli. Reagují

přítom na incentivy, okolnosti, příležitosti, překážky a další druhy cílů (Barenbaum, Winter, 2008). Jde o samostatný koncept v rámci osobnosti; jasně odlišitelný od rysů, které představují sklony k automatickým způsobům chování. Jak zdůraznil již Murray (1938), daný motiv může být spojen s nekonečným množstvím zcela odlišných aktů jednání a naopak stejné jednání může sloužit mnohočetným a různorodým cílům. Rozlišení mezi motivy a rysy se objevuje v teoretických úvahách mnoha psychologů osobnosti (Winter a kol., 1998).

Motivační koncepty hrály značnou roli zejména v psychoanalytické tradici – Sigmund Freud položil motivaci do centra osobnosti. Freud i jeho následovníci dokonce předpokládali, že veškeré chování je motivované, přičemž většina motivů je nevědomých. Základními hybnými silami podle psychoanalýzy byly dva pudy, pud sexuální a pud agrese.

Z psychoanalytické teorie vyšel i jeden ze zakladatelů psychologie osobnosti, Henry Murray. Na základě intenzivní studie s běžnou populací dospělých vytvořil empiricky založený katalog dvaceti potřeb, resp. motivů, který byl široce akceptován pozdějšími psychology osobnosti.

K moderním teoriím motivace přispěl významně také Gordon Allport. Jako reakci na psychoanalytickou a behavioristickou koncepci motivace, která viděla kořeny chování dospělých v jejich v dětství, představil Allport pojem *funkční autonomie*. Funkční autonomie je definována jako „získaný systém motivace, ve kterém obsažené tenze nejsou téhož druhu jako antecedenty tenzí, ze kterých se získaný systém vyvinul“ (Allport, 1961, s. 229).

Od počátku byla však tato koncepce kritizována a je nutno říct, že nebyla v psychologii osobnosti široce přijata. Na druhé straně Allportovy myšlenky anticipovaly vývoj v několika významných oblastech výzkumu motivace (Barenbaum, Winter, 2008), jimiž jsou:

1. Rogersův koncept sebeaktualizace, který je v současné době rozvíjen v rámci teorie sebedeterminace (Ryan, Deci, 2000);
2. odlišení motivační orientace na „proces“ a na „výsledek“ (resp. dosažení „mistrovství“ versus předvedení „výkonu“ v případě výkonové motivace, Elliot a Church, 1997);
3. rozlišení mezi motivem dosáhnout žádaných cílů a motivem vyhnout se nežádoucího stavu věcí (Elliot, Gable, Mapes, 2006);
4. poznání, že vývojové úkoly odvozené z kulturních požadavků vytvářejí motivaci, jakou jsou „životní úkoly“ nebo „osobní projekty“ (Little, 1999, 2005).

Henry Murray vytvořil pro zjišťování motivů chování metodu Tematického apercepčního testu (TAT). V tomto projektivním testu jsou zkoumané osobě předkládány nejednoznačné obrázky s žádostí, aby k nim dotyčná osoba vytvořila příběh. Slovo apercepce vyjadřuje, že nejde o to, co v daném obrázku osoba „vidí“ (percipuje), jako je tomu např. u Rorschachova testu, ale o imaginativní interpretaci viděného, což Murray (1943) označil jako apercepce.

Původní popularita TAT poklesla v důsledku kritiky, která poukázala na nízkou interní konzistenci a temporální reliabilitu testu stejně jako na nízké korelace mezi TAT a dotazníky, u nichž se předpokládalo, že měří tytéž motivační konstrukty (Barenbaum, Winter, 2008). Další psychologové však poukázali na to, že tato psychometrická pravidla nejsou pro měření motivačních konstruktů vhodná, protože motivy se mění v čase (narůstají a slábnou). McClelland a spolupracovníci (1989) došli k závěru, že TAT a dotazníky reflektují dva fundamentálně odlišné systémy motivů – jeden nevědomý, resp. „implicitní“,

druhý vědomý a sobě-atribuovaný. Současný výzkum naznačuje, že kongruence mezi těmito dvěma nezávislými systémy je spojena se stavem osobní pohody.

1.4.4 INTELIGENCE

Téma inteligence patří spíše do kognitivní psychologie. Jsou zde však minimálně dva důvody, proč se mu věnovat i v souvislosti s psychologií osobnosti. Za prvé je zde důvod historický – výzkum individuálních rozdílů, jedna z hlavních oblastí zájmu psychologie osobnosti, začíná u výzkumu inteligence. V návaznosti na práce Galtona, Pearsona, Cattella, Thorndika a Termána zaměřené na výzkum individuálních diferencí psychologové vytvořili „testy“ osobnosti založené na modelu testování IQ. Prvním takovým osobnostním dotazníkem byl pravděpodobně Woodworth Personal Data Sheet (1919).

Za druhé, inteligence je definována jako obecná rozumová schopnost, která umožňuje zpracovat informace pomocí myšlenkových operací (Stern, 1921; Guilford, 1972), tedy i informace o sobě, a je tak základem kognitivní stránky osobnosti. V české a slovenské odborné literatuře je téma inteligence navíc tradičně pojednáváno v rámci psychologie osobnosti (Balcar, 1983). Avšak i v zahraničních textech se můžeme setkat např. s tématy kreativity nebo geniálních osobností (John, Robins, Pervin, 2008).

V počátcích výzkumu inteligence bylo úsilí psychologů zaměřeno na vymezení struktury inteligence. Postupně však řada psychologů upozornila na to, že intelektový vývoj probíhá rozdílně v odlišných kulturních, historických, případně přírodních kontextech, které podporují rozvoj specifických dimenzí či forem inteligence (např. Ferguson, 1954). Za nedostatek faktorově-analytických a kognitivních modelů inteligence bylo považováno to, že chápou inteligenci jako převážně intrapsychický fenomén. Představitelé kontextového přístupu zaměřili svou pozornost na výzkum poznávací schopnosti ve vztahu k vnějšímu světu.

Od 80. let minulého století můžeme mluvit o další etapě výzkumu inteligence, kterou představují systémové modely inteligence. Tvůrci systémových modelů inteligence, z nichž nejznámější jsou Howard Gardner a Robert J. Sternberg, chápou inteligenci jako výkonnost v určité kulturně ceněné oblasti, která je výsledkem vzájemného působení vnitřních procesů zpracování informací, sociálního kontextu a některých vlastností osobnosti, především schopnosti učit se ze zkušenosti (Plháková, 4. kapitola této knihy).

1.4.5 KOGNITIVNÍ STRÁNKA OSOBNOSTI – SEBEPOJETÍ

Význam jáských procesů a struktur pro výklad duševního života člověka byl v psychologii rozpoznán a doceněn ještě před vznikem psychologie osobnosti jako samostatné disciplíny. Dá se říci, že to, co udělal pro vznik psychologie osobnosti Gordon Allport, udělal pro psychologii Já William James (1890, 1892): utřídil stávající poznatky v oboru a vytyčil program výzkumu. S výjimkou behaviorismu věnovaly lidskému Já (ego, self) náležitou pozornost všechny významné psychologické směry 20. století.

Význam psychologických konceptů vztahených k Já spočívá především v tom, že většina vnějších vlivů působí na fungování člověka spíše prostřednictvím Jáských procesů a struktur než přímo, a lidské Já tedy leží v centru řady kauzálních procesů. Podle Alberta Bandury (1999) se faktory sebepojetí účastní na regulaci procesů pozornosti, schematickém zpracování zkušeností, reprezentaci událostí v paměti a jejich rekonstrukci, kognitivně

založené motivaci, emoční aktivaci, psychobiologickém fungování člověka a na efektivitě, s níž jsou kognitivní a behaviorální kompetence uplatňovány v každodenním životě.

Velkým impulsem pro výzkum sebepojetí byl rozvoj kognitivní vědy v 60. a 70. letech minulého století. Do psychologie osobnosti byla včleněna řada nových proměnných vztahených k Já: sebepojetí (self-concept, Wylie, 1974–1979), schéma Já (self-schema, Markus, 1977), sebehodnocení (self-esteem, Rosenberg, 1979), sebemonitorování (self-monitoring, Snyder, 1987), seberegulace (self-regulation, Carver, Scheier, 1981).

Avšak ještě před kognitivním obratem v psychologii byla kognitivním konceptům věnována v psychologii osobnosti pozornost. H. A. Witkin (1949) se zabýval výzkumem kognitivního stylu a G. Kelly (1955) vytvořil teorii osobních konstruktů. Kellyho žáci byli i Albert Bandura a Walter Mischel, kteří rozšířili svoji teorii sociálního učení o kognitivní (self) proměnné. Vznik kauzální atribuční teorie v sociální psychologii vedl k zájmu o atribuční, resp. explanační styly jako osobnostní proměnné (Weiner, Graham, 1999).

Příbuznou, ale svébytnou oblastí výzkumu kognitivního rozměru osobnosti je téma identity. Základní prací v tomto směru se stala psychosociální teorie osobnosti E. Eriksona vycházející z psychoanalýzy, která klade důraz na kongruenci mezi vnitřním pocitem Já a externě danou definicí identity přisouzenou lidem jejich sociálním prostředím. Na Eriksonovy práce navázal J. E. Marcia se spolupracovníky (1993), kteří vyvinuli metodu pro měření různých aspektů identity.

Protože člověk je společenská bytost, je pro něj důležitá nejen představa sebe jako jedinečné osoby, ale také představa o svém zakotvení ve společnosti. Proto byly do výzkumu zařazeny koncepty jako sociální identita a proměnné jako rod (gender), rasa, třída, a národnost. Pozornost byla věnována především tomu, jakou roli hrají tyto proměnné ve formování osobnosti. Jedním z nejnovějších, ale již plně etablovaných modelů identity, je McAdamsovo pojetí identity jako „životního příběhu“ (life story) (McAdams, Josselson, Lieblich, 2006).

I když výzkumu sebepojetí a identity dominovaly ve 20. století kognitivní přístupy a teorie, někteří autoři se věnovali i emoční stránce vztahu k sobě. Např. Epstein (2003) se ve své kognitivně-prožitkové teorii self zabýval interakcemi mezi vědomým (racionálním) a nevědomým (prožitkovým) systémem zpracování informací.

1.4.6 UTVÁŘENÍ A VÝVOJ OSOBNOSTI

Jedním z hlavních předmětů debat v rámci psychologie osobnosti ve 20. století byla otázka relativního přínosu biologických a environmentálních faktorů k utváření osobnosti. Rané teorie, které přiznávaly zásadní vliv buď environmentálním (behaviorismus), nebo biologickým (konstituční teorie Kretschmera a Sheldona) faktorům, byly postupně nahrazeny komplexnějšími přístupy, které braly v úvahu vzájemnou interakci genetických dispozic a vlivů prostředí. Současní genetické např. přinášejí důkazy o tom, že dědičnost je komplexní koncept, neboť geny vždy interagují s prostředím, a že povrchní závěry o „nature“ vs. „nurture“ nejsou ve skutečnosti vědeckými otázkami. Současné práce se zaměřují na identifikování specifických genů, které moderují odpovědi člověka na environmentální stres (Krueger, Johnson, 2008).

Do diskuze o relativním přínosu biologických a environmentálních faktorů k utváření osobnosti také výrazně zasáhla Mischelova (1968) kritika rysových konceptů v psychologii osobnosti. Podle Mischela byla užitečnost široce koncipovaných dispozičních osobnost-

ních proměnných přeceněna, protože nevykazovaly trans-situační konzistenci a časovou stabilitu a nekorelovaly příliš těsně s behaviorálními výstupy. Místo obvyklého souboru osobnostních proměnných Mischel obhajoval užívání vysoce specifických, téměř idiografických verzí sociálního učení. Později W. Mischel a Y. Shoda zdůraznili kognitivní proměnné pro výklad osobnosti a spolu s A. Bandurou se stali zakladateli sociálně-kognitivní teorie osobnosti.

Podle současné sociálně-kognitivní teorie osobnosti mají veškeré psychologické mechanismy a struktury sociální základy, vyvíjejí se a rozvíjejí v sociálním a kulturním kontextu a jsou aktivovány a utvářeny sociálním prostředím. Specificky lidské kognitivní kapacity, jako je schopnost sebereflexe a seberegulace, mají emergentní povahu (Bandura, 1999; Cervone a Shoda, 1999a), tzn. že se vynořují v daném čase, ovšem pouze za předpokladu stimulace k rozvoji těchto procesů ze strany druhých lidí. Už symboličtí interakcionisté C. D. Cooley a G. H. Mead kladli důraz na význam sociálních interakcí v utváření Já (Self) a sebepojetí chápali jako primárně sociální konstrukci, která vzniká v průběhu symbolických, zejména jazykových interakcí.

Mischelova kritika nevedla pouze ke vzniku sociálně-kognitivního přístupu, ale ovlivnila výzkum osobnosti jako celek. V odpověď na Mischelovu kritiku psychologové osobnosti zlepšili techniky měření, zahájili longitudinální studie, které přinesly přesvědčivé důkazy o stabilitě a konzistenci osobnosti v čase, zaměřili se na efekt moderujících proměnných a na interakce mezi osobností a situačními proměnnými.

Od 70. let minulého století se objevuje zájem psychologů nejen o utváření osobnosti, ale o celoživotní vývoj člověka. Vznikla nová disciplína, psychologie celoživotního vývoje (life-span psychology), ve které se střetávají zájmy řady psychologických disciplín (vývojové, sociální, zdraví), v neposlední řadě i psychologie osobnosti, protože jednou z klíčových otázek celoživotního vývoje člověka jsou otázky stability a změn osobnosti. V druhé polovině 20. století jsme především svědky posunu od stadiálních teorií (klasické teorie vývoje osobnosti S. Freuda či E. Eriksona) k teoriím zdůrazňujícím procesy a principy vývoje (např. Baltes, 1997/2003).

1.4.7 LIDSKÉ CTNOSTI A SILNÉ STRÁNKY CHARAKTERU

Rostoucí zájem badatelů o studium kvality života a osobní pohody (well-being) v posledních desetiletích 20. století dal vzniknout novému směru v současné psychologii – pozitivní psychologii. Její součástí je i psychologie lidských ctností a silných stránek osobnosti (*psychology of human strengths*), resp. silných stránek charakteru – jedním ze základních cílů pozitivní psychologie je podle M. Seligmána (2003) obnova pojmu „charakter“, který chápe jako jeden z ústředních pojmů vědeckého zkoumání lidského chování.

Ch. Peterson a M. Seligman (2004) představili šest základních ctností, které považují za základní vlastnosti člověka, které společně vytvářejí pojem „dobrého charakteru“ a jsou podporované téměř všemi náboženskými a filozofickými směry. Jsou jimi moudrost, spravedlnost, odvaha, láska, umírněnost a spiritualita. Autoři současně upozorňují na to, že abstraktní pojmy jako moudrost, odvaha či láska je obtížné měřit a cíleně posilovat. K dosažení dané ctnosti může navíc vést více cest – a právě za konkrétní prostředky k dosažení ctnosti považují silné stránky charakteru daného člověka (Slezáčková, 9. kapitola této knihy).

Koncept ctností je typický zejména pro pozitivní psychologii, pronikl však i do klasických strukturálních teorií osobnosti, jakou je pětifaktorová teorie osobnosti. Dosavadní